

Візитна картка України-Гетьманщини 1773 року

В. В. Кравченко

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 3. – Харків: Майдан, 2001. – С. 251-267.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

ВІЗИТНА КАРТКА УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ 1773 РОКУ

У 1773 р. в історії української культури сталася знаменна подія. В столиці Російської імперії Санкт-Петербурзі побачила світ невеличка, кишенькового формату книжечка під назвою «Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России, с приобщением украинских трактатов и известий о почтах, також списка духовных и светских тамо находящихся ныне чинов, числе народа и прочая». Довідкове за змістом і форматом, зазначене видання містило в собі перший в Російській імперії узагальнюючий опис України-Гетьманщини. Не дивно, що воно мало великий успіх учитачів. Уже через рік після появи книга була перекладена німецькою мовою і перевидана в Німеччині. Таким чином, «Короткі відомості про Малу Росію» відкривали Україну для освіченого суспільства не лише в Російській імперії, а й в усій Європі. Проте не менше, якщо не більше значення здобував той красномовний і не до кінця оцінений факт, що видання 1773 р. стало першою після київського «Синописа» опублікованою пам'яткою української культури. З нею пов'язано виникнення нового жанру комплексного земле-народо-країнознавства у вітчизняній науці, початок важливого етапу в розвитку української географії, етнографії, статистики, державознавства. З часу своєї публікації «Короткі відомості» не перевидавалися, ставши бібліографічною рідкістю ще в ХІХ ст. Тому друге видання пам'ятки через двісті з лишком років виглядає цілком правомірним.

1773 рік, коли побачили світ «Короткі відомості», був одним з тих, що завершували собою останній, перехідний етап в історії української козацької державності від ліквідації гетьманства в 1764 р. до знищення Запорозької Січі та широкомасштабної реорганізації всього адміністративного устрою Російської імперії в 1775 р.¹

Російський намісник в Україні П. Рум'янцев, розпочинаючи процес інтеграції колишньої Гетьманщини до імперської системи, дотримувая гнучкої політики, яка значною мірою враховувала потреби України й одночасно відкривала шлях до кар'єри, слави й багатства найбільш енергійним і талановитим представникам місцевої еліти. При всій своїй

військовій жорсткості, цей родовитий російський аристократ, наділений широкими повноваженнями, в очах багатьох українців, напевне, мало чим відрізнявся від гетьмана. Тим більше, що після І. Скоропадського в Україні вже звикли до тимчасової гетьманської відсутності не меншою мірою, аніж у сусідній Польщі до безкоролів'я чи іноземців на престолі. До того ж, роки російсько-турецької війни 1768-1774 рр., під час якої П. Рум'янцев перебував за межами України на посаді головнокомандувача російськими військами, були періодом певної стабілізації суспільно-політичного життя колишньої Гетьманщини².

Українська держава продовжувала зберігати власний адміністративно-політичний устрій, судово-правову систему, оригінальну соціальну структуру суспільства. Українські церкви та монастирі щасливо уникнули секуляризації 1764 р. «Християнська козацька республіка» – Запорозька Січ, уславлена новими подвигами в російсько-турецькій війні, здавалося, тішилася довірою та милістю з боку російського престолу. Українське суспільство під час виборів до Комісії для складання проекту нового Уложення 1768 р., у наказах своїм депутатам голосно й недвозначно заявляло про бажання зберегти автономний устрій країни, традиційні права та привілеї різних станів і водночас висловлювалося за модернізацію країни.

На той час доля України вирішувалася вже не на полі битви, безславно залишеному усіма поколіннями українських гетьманів. Її не могли забезпечити ні політичні інтриги старшини, ні романтичні захоплення царствующих осіб. Майбутнє України залежало від рівня культури та її здатності до самостійного розвитку, засвоєння новітніх досягнень європейського прогресу... З прикрістю доводиться визнати, що у вітчизняному культурному просторі, здавленому з усіх боків рамками застарілої традиції, новому поколінню вже ставало і затісно, і душно. Церковно-релігійна система освіти переставала задовольняти суспільство. Нової ж, світської, фактично не існувало. Недарма правління останнього українського гетьмана К. Розумовського, за сумісництвом Президента Санкт-Петербурзької Академії наук стало часом зростаючого напливу української молоді до обох російських столиць – Москвита Петербурга, де можна було здобути сучасну університетську чи гімназичну освіту і знайти ширше, ніж удома, застосування власним талантам. Завдяки цьому стали відомими імена українських за походженням просвітителів, учених, громадських і державних діячів, що сприяли піднесенню Російської імперії та її культури, у тому числі М. І. Антоновського, І. Ф. Богдановича, С. Ю. Десницького, Я. П. Козельського, Г. В. Козицького, М. М. Мотоніса та ба-

гатьох інших³. Серед них не останнє місце займає український та російський видавець, журналіст, історик і письменник, член Вольного економічного товариства В.Г.Рубан (1742-1795 рр.), якому й належить заслуга публікації першої пам'ятки вітчизняного українознавства 1773 р.

Життя та діяльність цієї енергійної, непересічної людини⁴, її роль у процесі розвитку української культури ще не досліджені належним чином. В.Г.Рубан народився в Білгороді на Україні, здобув освіту спочатку в Київській та Московській духовній академіях, після чого прослухав повний курс наук у Московському університеті, закінчивши його в 1761 р. Серед його товаришів по освіті були відомі згодом діячі російської культури: архівіст, історик М. М. Бантиш-Каменський, письменники І. Ф. Богданович і Д. І. Фонвізін, дослідник М. Д. Чулков. Майбутній українознавець досконало володів кількома давніми й сучасними мовами, у тому числі латинською, німецькою, французькою, польською, турецькою. Це дало йому можливість влаштуватися на державну службу до Колегії іноземних справ. Деякий час він перебував у своєрідному відрядженні в Запорозькій Січі, де займав посаду перекладача і одночасно виконував деякі консульські обов'язки. У 1763 р. В.Г.Рубан повернувся до російської столиці.

На той час він уже встиг здобути власне ім'я в літературі, дебютувавши як перекладач і співробітник кількох журналів. Останні тоді швидко народжувалися і з такою ж швидкістю згасали. В.Г.Рубан лише підтвердив це загальне правило, коли й собі вирішив стати журнальним видавцем. Жодне з заснованих і редагованих ним видань не протрималося більше одного-двох років. Не менш ефемерною і водночас специфічною виявилася літературна слава В.Г.Рубана. За її допомогою він сподівався знайти собі могутнього та щедрого покровителя й мецената. Але, розпочавши енергійне переслідування поетичної музи, він усе своє життя її ловив, та так і не спіймав. З-під його пера вірші летіли, неначе іскри. Це були, в основному, численні панегірики, оди, послання, посвячення, розраховані передусім на сильних світу цього. Кого тільки не було серед адресатів поета, починаючи від імператриці Катерини II, її фаворитів, дітей, придворних і високопоставлених вельмож до його безпосередніх начальників і сусідів! В.Г.Рубана надихали на творчість будь-які події: дні народження та смерті, весілля й тезоіменитства, щеплення віспи та одержання нових чинів і посад. Віршами він просив і дякував, вітався й прощався. Дійшло до того, що вже й службові папери та особисті листи заокруглювалися в риму.

Наприкінці 60- х років на поетичний приціл В.Г.Рубана потрапив

генерал-губернатор Малоросії, генерал-фельдмаршал, колегії Малоросійської президент і різних орденів кавалер П.О.Рум'янцев. Його армія здобула кілька славетних перемог над ворогом упродовж війни з Туреччиною. В.Г.Рубан поспішив відгукнутися на ці події віршами. Написані ним «Пісня на урочисту поразку і розігнання численних отоманських сил...» та «Написи на перемоги росіян над турками...» були оперативно представлені особисто П.О.Рум'янцеву. Напевне, допоміг хтось із українського оточення полководця. Той одразу ж здався і нагородив співця своєї слави «ознаками меценатського благовоління». Так у 1770 р. відбулася їхня заочна зустріч, яка надихнула В.Г.Рубана на нові твори. Але тепер уже в іншому жанрі. Ні, звичайно ж, він не покинув писати вірші. Натомість у його творчості з'явився новий напрямок, що згодом приніс поетові набагато соліднішу славу, ніж літературна. З початку 70-х років ХУІІІ ст. В.Г.Рубан починає дедалі частіше звертатися до історії, географії та археографії. При цьому в полі його зору опиняються теми, пов'язані з Україною. Так, у 1770 р. він надрукував у журналі «Парнасский щепетильник», що видавався М.Д.Чулковим, «Історичні відомості польських письменників про провінції та міста російські, що перебували колись у володінні польському, а потім знову росіянами взяті, які до Російської імперії належать»⁶. Мова йшла, власне, про деякі прибалтійські, російські та українські землі, у тому числі Запорозьку Січ. У тому ж виданні з'явився й уривок з подорожніх записок українського паломника В.Григоровича-Барського під заголовком «Опис міста Солуні». Пізніше, в 1778 р. В.Г.Рубан здійснив перше повне видання цього надзвичайно популярного в Україні твору.

У 1772-1773 рр. В.Г.Рубан розпочав видання журналу «Старина и новизна», в якому історичні матеріали вже переважали власне літературні. В числі його співробітників були, між іншим, такі відомі й поважні особи, як архієпископ Г.Кониський, державний діяч В.М.Теплов, історик та архівіст М.М.Бантиш-Каменський. Кожен з них залишив помітний слід в українській історії та культурі. Серед надрукованих у журналі українознавчих матеріалів — промова Г.Кониського 1765 р. перед польським королем, повідомлення про права та привілеї, надані Київській духовній академії польськими та російськими монархами.

Таким чином, В.Г.Рубан став одним з перших, але далеко не останнім з тих українців, які вдруге відкривали для себе батьківщину, вихавши за її межі. Його перші українознавчі публікації були так чи інакше пов'язані з польськими сюжетами. Безперечно, це відповідало

певною мірою напрямку роботи російського зовнішньополітичного відомства, в якому служив В.Г.Рубан, напередодні та під час першого розподілу Річи Посполитої за участю Росії, що відбувся в 1772 р. Разом з тим, жоден з опублікованих письменником текстів тоді ще не мав безпосереднього зв'язку з «Короткими відомостями Малої Росії» 1773 р.

Невдовзі, однак, у житті та творчості В.Г.Рубана сталася чергова метаморфоза. З невідомих нам причин у травні 1773 р. він перейшов на службу до Сенату, зайнявши скромну посаду протоколіста Межевої експедиції. Установа, до якої потрапив В.Г.Рубан, була створена в 1765 р. у зв'язку з початком Генерального межування земель Російської імперії. Їй підпорядковувалися численні межеві канцелярії та контори на місцях, у губерніях. На новій службі розвинулося зацікавлення видавця географією та краєзнавством України.

Сенат з моменту свого виникнення займався збиранням економіко-географічно - статистичних відомостей про імперію. Недарма перша в Росії узагальнююча праця на відповідну тему вийшла ще в 1727 р. з-під пера обер-секретаря Сенату І.Кирилова. Крім того, опис і вивчення провінцій з точки зору географії та економіки розгорнули створене в 1765 р. Вільне економічне товариство, Санкт-Петербурзька Академія наук, шляхетський кадетський корпус, відомства на зразок Мануфактур-колегії, Берг-колегії, Комерць-колегії і навіть органи прокуратури⁵. В усі державні установи на місця розсилалися спеціальні анкети, що включали в себе питання щодо географії, економіки, історії, етно-і демографії населених пунктів і місцевостей. До різних провінцій та регіонів відправлялися наукові еспедиції, збираючи багатий матеріал про території та їхнє населення. Їх очолювали професійні дослідники: С.Г.Гмелін, І.А.Гюльденштедт, П.С.Паллас, І.П.Фальк.

В.Г.Рубан, який завжди намагався віддукуватися на нові віяння в інтелектуальному житті країни, не залишився осторонь цього наукового руху, ініційованого державою. На жаль, нам не відомі конкретні обставини та умови, за яких відбувалася робота над укладанням «Коротких відомостей Малої Росії». Нічого певного не можна сказати й про те, коли вона розпочалася. В нашому розпорядженні немає головного – рукопису та підготовчих документів, на основі яких виник остаточний текст публікації. Тому більшість висловлених нами думок з цього приводу матиме лише гіпотетичний характер.

Щодо мотивів, якими керувався видавець, то в них були присутні не лише кон'юнктурні. Зрозуміло, що він намагався в черговий раз здобути

прихильність П. Рум'янцева, уславивши його ім'я тепер уже як адміністратора, правителя Малоросії. Але, крім цього, В. Г. Рубан зберігав самосвідомість патріота своєї батьківщини. Його бентежила думка, що українці, відомі в усьому світі своїм героїчним минулим, природними багатствами, особистими талантами, політичними правами та привілеями, досі не мають своєї докладної історії та географії. Немає сумніву, що подібні думки та почуття поділяло чимало земляків В. Г. Рубана. Навряд чи письменник зміг би впоратися з таким відповідальним і новаторським проектом, якби не допомога з боку інших осіб. Існує думка, що В. Г. Рубану допомагали такі відомі просвітителі, науковці та літератори, українці за походженням, як Г. В. Козицький та М. М. Мотоніс⁶. Обидва дістали свого часу вищу освіту за кордоном, у Лейпцігському університеті, були співробітниками Санкт-Петербурзької Академії наук, учасниками різних просвітительських заходів імператриці Катерини II. Г. В. Козицький, крім того, посідав впливову посаду статс-секретаря імператриці. Через декілька років це місце дістанеться його землякові - київському полковнику О. А. Безбородьку, за допомогою якого тим же В. Г. Рубаном буде здійснено в 1777 р. наступне комплексне українознавче видання – «Короткий літопис Малої Росії».

Окрім названих вище осіб, підтримку В. Г. Рубану міг надати, опосередковано чи безпосередньо, відомий історик і географ Г. Ф. Міллер. На таку думку наводить не лише факт їхнього особистого й доброго знайомства. Відомо, що Г. Ф. Міллер спеціально цікавився історією України, збирав відповідні матеріали. У другій половині 50-60-х роках ХУІІІ ст. він надрукував перші в Росії спеціальні статті, присвячені українському козацтву, видав частину географічного опису Лівобережної України, зробленого в 1737 р. німецьким дослідником Г. Юнкером, пізніше виконував замовлення уряду щодо обґрунтування необхідності ліквідації Запорозької Січі. У знаменитих «портфелях» Г. Ф. Міллера було виявлено і опубліковано в 1846 р. невеличкий документ під назвою «Сокращенное уведомление о Малой России». Видавець, Й. М. Бодяньський, приписав його Г. Ф. Міллеру. Насправді ж це не що інше, як фрагмент, властиво історична частина «Коротких відомостей» 1773 р. Можливо, більш докладне вивчення оригіналу цього джерела дозволило б розв'язати питання і про його авторство. Нарешті, не слід забувати, що Г. Ф. Міллер працював, разом з Ф. О. Полуніним, над географічним словником Російської імперії, виданим того ж року, що й «Короткі відомості» В. Г. Рубана. В ньому були деякі дані про Україну. Таким чином, окремі відомості про

Україну В.Г.Рубан міг одержати за посередництвом Г.Ф.Міллера.

Видавець підкреслював, що опубліковані ним матеріали були створені в Україні. Ким саме – невідомо. На думку деяких дослідників, їхнього автора слід шукати серед чиновників Малоросійської колегії з оточення генерального писаря В.Г.Туманського⁷. Не менш справедливим може бути й припущення про те, що авторів було кілька⁸, а надруковані в 1773 р. тексти створювалися з різної нагоди в різний час. Серед українських службовців не бракувало освічених людей. Так, на початку 70-х років ХVIII ст. чиновником Малоросійської колегії був відомий просвітитель, педагог, перекладач, громадський діяч Я.П.Козельський; членом Генерального суду – бунчуковий товариш, автор «Короткого опису про козацький малоросійський народ» 1765 р. П.Симоновський, у майбутньому – один з авторів історико-географічних описів Київщини. Теоретично кожен з них міг бути причетним до роботи над матеріалами з історії та географії Гетьманщини.

Що стосується характеру цих останніх, то В.Г.Рубан іменував їх «відомостями» («известиями») та «списками», зібраними з різних місць. Така термінологія відповідає умовному поділу публікації 1773 р. на дві основні групи: інформаційно-аналітичну та довідкову. До першої можна віднести дані щодо географії, історії, права, державознавства; до другої – списки духовних і світських чиновників, населених пунктів, розклад поштового сполучення, тощо. Важко з певністю говорити про те, чи були вони всі написані спеціально, чи виникали в процесі поточної роботи місцевих службовців. Їхня «краткість», «скудність» і «недостаточність» дозволяє припустити, що основою для них могли стати відповіді на відомчі або наукові анкети, про які вже згадувалося в нашій статті⁹. Додаткове світло на походження окремих розділів твору може пролити аналіз їхнього змісту.

На початку «Коротких відомостей» визначені географічні координати Лівобережжя, адміністративні кордони краю, основні річки та міста на них, клімат, природні багатства, населення, його спосіб життя та основні заняття. Подібний спосіб систематизації матеріалу в цілому відповідав рівню та вимогам регіонаознавства німецького зразка, який розвивався в Російській імперії. Він передбачав комплексне описання певної території включно з відомостями державо-крає-народознавчого характеру. За таким принципом збиралися матеріали для згаданого вже першого історико-географічного та економіко-статистичного опису Російської імперії І.К.Кирилова 1727 р., «Лексикону» В.М.Татищева 1744 р., «Екст-

раку географічного опису Росії», надісланого з Росії Вольтеру в 1757 р. Такий же характер мали відповіді на анкети 60-х років ХУІІІ ст., які почав був узагальнювати сучасник і один з попередників В.Г.Рубана, викладач академічної гімназії Г.-Л.-Х. Бакмейстер у «Топографічних відомостях», що служать для повного географічного опису Російської імперії», опублікованих протягом 1771 – 1774 рр. Близьким за змістом до видання В.Г.Рубана є також «Географічний лексикон» Ф.О.Полуніна та Г.Ф.Міллера, завершений в 1770 р. і опублікований в 1773 р. Майже всі згадані вище та деякі інші праці включали в себе відомості про Україну.

Важливим компонентом тогочасної географії вважалася етнографія¹⁰. В просвітницькій науці закони, економіка, природа будь-якої країни були нерозривно пов'язані з національним характером, менталітетом, «нравами» жителів.

Цілісні характеристики українців як окремого народу виникали й поширювалися в європейській літературі ще в ХУІІ – на початку ХУІІІ ст.¹¹ У Російській імперії другої половини ХУІІІ ст. пріоритет у цій справі належав німецьким авторам. Так, відомий дослідник, історик і етнограф Я.Штелін зображував українців щасливими жителями благодатної провінції Російської імперії. «На цій землі, - писав він у 1769 р., - все співає, танцює й грає»¹². Інший німецький автор – учений мандрівник С.Г.Гмелін - у «Подорожі до Росії», надрукованій в 1770 – 1784 рр., описував українців як людей побожних, веселих, товариських, схильних до музики й чарки, охайних і делікатних у їжі¹³. Усе це були цілком позитивні характеристики, що поступово склалися в стереотип. Цьому посприяла до певної міри сама імператриця Катерина ІІ, чий вислів про українців як «племя поющее и танцующее», навіяний, імовірно, книгою Я.Штеліна, був поширений в наступному столітті зусиллями О.Пушкіна та М.Гоголя.

Етнографічні фрагменти «Коротких відомостей» включають у себе згадки про найбільш поширені серед українців хвороби, деякі особливості життя та побуту місцевих жителів, елементи етнографічного районування України. Невідомий нам автор, зокрема, знайшов за необхідне поділитися власними спостереженнями про те, що мешканці Чернігівського, Ніжинського та Київського полків працюватимуть, аніж степові, а найбільшою працелюбністю відзначаються нібито жителі Стародубщини, подібні в цьому до великоросійських селян. Тому, мовляв, поміщики та селяни відповідних областей заможніші за всіх інших. У даному разі вихваляння працьовитості російських кріпаків перед українськими хлібо-

робами було поширеним аргументом на користь упровадження кріпацьких порядків в Україні. Його можна знайти, зокрема, в опублікованих у 1768 р. відповідях на анкети Вільного економічного товариства, що надійшли від адміністративних установ Слобожанщини.

У виданні В.Г.Рубана містяться важливі дані щодо козацьких і селянських господарств, чисельності окремих станів, інформація про бюджет і торгівлю країни і навіть про російських переселенців в Україні. Статистично-довідкові матеріали про Україну вперше з'являлися у вітчизняній літературі, допомагаючи суспільству розпочати процес раціонального пізнання країни.

У зв'язку з цим необхідно зазначити, що статистичні українознавчі матеріали нагромаджувалися під час інженерно-фортифікаційних і картографічних робіт, військових походів, адміністративно-територіальних реформ, загальноросійських, місцевих регіональних, міських і відомчих ревізій та описів¹⁴. Особливе значення для розвитку української географічно-статистичної науки мала ревізія, проведена останнім українським гетьманом К.Г.Розумовським у 1763-1764 рр. та Генеральний опис Малоросії, здійснений в 1765-1769 рр. з ініціативи П.О.Рум'янцева. Саме матеріали гетьманської ревізії 1764 р. і були використані при підготовці відповідних фрагментів «Коротких відомостей».

Крім того, до збірника увійшли списки духовних і світських чиновників, депутатів Комісії для складання проекту нового Уложення 1767 р., розклад і маршрут поштової служби, перелік населених пунктів з зазначенням відстані між ними; на правах реклами надруковано преїскурант книг, що продавалися в одній з книжних лавок російської столиці. Усі ці довідкові, корисні для мандрівників свідчення, разом з попередніми, сьогодні є першорядним джерелом для істориків.

Сказане вище свідчить, що з української географії, етнографії та статистики в часи В.Г.Рубана був нагромаджений різноманітний фактичний матеріал, достатній для виникнення та розвитку вітчизняного наукового українознавства як широкого комплексу різних наукових дисциплін. Він лише частково був використаний в публікації 1773 р.

Головне місце в книзі відведено характеристиці адміністративно-політичного та соціально-правового устрою Гетьманщини. Це не випадково. Українська еліта була найбільше заклопотана проблемами власного соціального становища, обґрунтуванням своїх прав і привілеїв, яким постійно загрожували, з одного боку, - самодержавний устрій Росії, а з другого - незадоволення широких верств українського суспільства, роз-

бурханих добою військової демократії середини - другої половини ХУІІ ст. Звідси стає зрозумілою напружена робота над кодифікацією місцевого законодавства, яка тривала впродовж усього ХУІІІ ст. у вищих органах управління країною¹⁵. Вона знайшла відображення в фундаментальному збірнику «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., праці Ф. Чуйкевича «Суд і розправа в правах малоросійських» 1750 р., «Книзі Статут та інших прав малоросійських» В. Кондратьєва 1764 р., «Екстракті малоросійських прав» уже згаданого нами О. А. Безбородька 1767 р. Остання праця привертає особливу увагу, оскільки її автором виступив лояльний до уряду чиновник, активний помічник П. О. Рум'янцева в боротьбі з привидом українського сепаратизму під час виборів до Комісії для складання проекту нового Уложення. Незважаючи на це, в «Екстракті», на думку сучасних фахівців, обґрунтовувалася необхідність збереження прав, свобод і автономного устрою колишньої Гетьманщини¹⁶. Тож у розпорядженні видавця могло бути широке коло джерел для характеристики державно-правового устрою України.

У збірці можна знайти докладну інформацію про вищі органи управління України, повноваження Генеральної канцелярії, Генерального суду, Генеральної лічильної комісії, гродського, підкоморського та земського судів, деяких інших офіційних установ. Автор розглядає колишню Гетьманщину як окрему, цілісну державу. Тому він постійно вживає по відношенню до її інституцій чи функцій термін «національні» (скарб, прибутки, економіка тощо).

Хоча зазначене видання побачило світ майже через десять років після резигнації гетьмана К. Розумовського, автор розпочинає характеристику українського суспільно-адміністративного устрою саме з гетьманської посади. «Чтоб достигнуть гетманского чина, - підкреслює він, - надобно быть храбрым, отличным, справедливым, природным малороссиянином и приобрести склонность у всего воинства и народа...» (с. 277). Цілком очевидно, що таким чином гетьман виглядав символом української державності. Навряд чи подібний пасаж міг сподобатися імператриці, яка прагнула викреслити саму згадку про гетьманство з української історії.

Описуючи стани українського суспільства (духовенство, шляхту, козаків, міщан і селян), автор приділяє головну увагу шляхті. Його уявлення про цей стан викликає особливий інтерес з огляду на полеміку, що велася на той час у Росії щодо походження, легітимності та соціального статусу місцевої еліти.

На думку автора, українська шляхта складалася з шести основних соціальних груп, у тому числі : нащадків «стародавніх природних тамтешніх фамілій» з часів Київської Русі; представників польської шляхти, які одержали відповідні грамоти від польських і литовських монархів, але, мовляв, загубили їх через «колишні брані»; «благородних людей з різних держав»; вихідців з козаків, що досягли військових і цивільних чинів власними «добročесністю, здібностями та заслугами»; тих, що здобули царські грамоти на маєтки і, нарешті, тих, хто одержав нагороди та маєтки від гетьманів, але, знов-таки, не мав на це підтверджувальних документів(с.282). Автор намагався всіляко підкреслити легітимність і самостійність місцевої політико-правової традиції, втіленої в численних станових вольностях, правах і свободах. Не без гордості він запевняв свого читача в тому, що «все оное шляхетство пользуется свободою во владении недвижимыми именениями и прочими преимуществами сему народу, по его привилегиям и правам свойственные, как то: в покупке деревень, во вступлении в службу, в земских выборах и советах и в обращении всех своих продуктов, по воле их, себе в прибыль. Никто из них ни по каким делам, исключая оскорбление Величества и злое умышление, без доказательства и суда арестован быть не может»(с.282).

Максимально широка і далеко не безспірна трактовка поняття української шляхти, її привілеїв висловлювала претензії козацько-старшинських верств українського суспільства на рівноправність з російським дворянством . Проте в даному випадку йшлося зовсім не про намагання увійти до складу цього останнього, як прийнято про це говорити. Адже українська суспільна верхівка мала набагато більше особистих прав і свобод, ніж російське дворянство¹⁷. У цьому – одна з причин дивовижної живучості української автономії, її здатності відроджуватися, незважаючи на постійний тиск з боку російського уряду. І лише коли російські дворяни забезпечили собі весь той комплекс привілеїв, що його давно вже мали українські, та ще й додали до нього право на володіння кріпаками, проблема української державної автономії відійшла в минуле. Вона втратила свій фундамент, головний сенс свого існування і з кінця ХУІІІ – початку ХІХ ст. поволі розчинялася у станових вимогах окремих суспільних прошарків.

Характерно, що в «Коротких відомостях» 1773 р. шляхта ще не протиставляється усім іншим станам суспільства; за кожним з останніх, навіть селянством, визнаються певні права та привілеї.

«Короткі відомості» містять у собі докладний опис номенклатури

козацьких військових чинів, обсяг їхніх повноважень. Цікавою є згадка про те, що в ХУІІ ст., очевидно, наприкінці його, в Україні були заведені регулярні піхотні та кавалерійські частини, але в 1709 р. їх розформували, залишивши три компанійських полки. Це побіжно висловлене зауваження набуває особливої ваги в світлі подальших дискусій істориків України про те, чи мали козаки професійний військовий вишкіл («екзерцицію»).

Заслуговує на увагу той факт, що до числа «знатних військових людей», поряд з реєстровими козаками, автор включив і запорожців. У тексті видання можна знайти загальні відомості про місце перебування, спосіб життя, заняття та чисельність січовиків. Пройде якихось два роки, і від подібних, цілком толерантних щодо запорозьких козаків висловлювань у підцензурних російських виданнях не залишиться й сліду.

У цілому відповідна частина публікації яскраво ілюструє тогочасний, досить високий рівень правової свідомості українського суспільства. За своїм характером вона продовжувала залишатися автономістською і водночас демократичною, ближчою до польської шляхетської моделі, аніж російської традиції добровільного закріпачення себе на службі державному «Левіафану».

Не менш цікавою, ніж попередня, виглядає історична частина «Коротких відомостей». За своїм обсягом вона займає порівняно небагато місця, усього вісім сторінок, але і цього достатньо для того, щоб зрозуміти й оцінити історичні погляди автора.

На жаль, нам невідомі джерела його інформації. Можна лише припустити, що серед них була одна з редакцій «Короткого опису Малоросії». На цю думку наводить порівняння обох зазначених праць, в яких на початку йдеться про міжусобиці руських князів — синів Володимира Великого, «розорення Батиева», литовське, а згодом і польське завоювання Києва. На цьому аналогії не закінчуються. Проте необхідно підкреслити, що історичний нарис у виданні 1773 р. — не компіляція, а цілком самостійний, авторський текст. В його основі лежить традиційна для козацької історіографії ХУІІІ ст. станова концепція українського минулого.

На відміну від деяких своїх сучасників, зокрема, П. І. Симоновського, автор підпорядковує український історичний процес російському. Його не цікавлять ані етногенетичні версії походження українського народу, ані боротьба за давньоруську історико-культурну спадщину.

У нарисі відсутні будь-які згадки про походження козаків, хоча автор і згадує їхніх перших ватажків — Дашкевича та Лянцкоронського. Принагідно слід зауважити, що в більшості українських історичних творів включ-

но з «Коротким описом Малоросії» порядок перших гетьманів був дещо іншим і починався не з Дашкевича, а з Лянцкоронського. Крім того, в іншому розділі видання 1773 р. можна знайти ще одну, не характерну для козацьких літописців ремарку про те, що «история обстоятельно не объявляет, в которое точно время и кто первый» почав іменуватися українським гетьманом і що, власне, означає це слово. (с.277). Щоправда, це зауваження належить, напевне, іншому автору. Щодо історичного нарису, то він демонструє залежність автора від попередньої, все ще донаукової історіографічної традиції.

Діяння козаків зображуються ним у дусі історико-героїчної міфології, як історія славних подвигів і перемог над ворогами, вірної та відданої служби литовсько-польській короні. У свою чергу, польські королі, усі без винятку, від Стефана Баторія до Володислава ІУ включно виглядають мудрими протекторами, прихильними до козаччини. Уся провина за переслідування останньої покладається на польську шляхту.

Відповідно до цього, козацькі повстання в книзі змальовуються у вигляді боротьби за відновлення законності й миру з боку козаків і постійних порушень мирних угод і справедливості з боку польського панства. Автор переконує, що козаки при цьому завжди добивалися перемоги.

Особливо яскраво ця звична для козацької історичної літератури схема виступає в описанні війни під проводом Б.Хмельницького. Для того, щоб не затьмарювати в уяві читача тріумфи козацької зброї під Жовтими Водами, Берестечком і Зборовим, автор зводить до рівня епізоду навіть трагічну битву під Берестечком. В ході її козаки, як і завжди, проявили чудеса хоробрості, але потім, зражені татарами, «для некоторых своих видов, принуждены были уйти через реку, переплыв на лошадях»(с.286). Таким же чином пізніше зобразить ці події славнозвісний автор «Історії Русів».

Перехід України під російський протекторат у виданні 1773 р. позбавлений історичної детермінованості. Автор описує події таким чином, що Б.Хмельницький був змушений звернутися до російського царя з проханням щодо протекції, лише будучи «озлобленным» постійними порушеннями миру польською стороною. Але цар не міг надати допомоги гетьману, оскільки не бажав відкидати миру з Польщею. Цим автор обґрунтовував правомірність союзу Б.Хмельницького з шведським королем. І, мовляв, лише після того, як російський монарх оголосив Польщі війну через порушення нею мирних зобов'язань, він зміг прийняти Б.Хмельницького

«з народом і воїнством» до числа своїх підданих. Варто нагадати, що в попередній частині видання настирливо проводиться думка про договірний характер українсько-російських взаємин, непорушність зобов'язань російської сторони щодо збереження українських «вольностей».

На цьому історична частина видання завершується, хоча автор і зазначає, що козаки уславилися і пізніше своїми героїчними подвигами на службі російському престолу. У цілому можна зробити висновок про те, що «Короткі відомості» 1773 р. зафіксували і оприлюднили козацьку патріотично-автономістську концепцію українського минулого. Вона суперечила на той час як офіційній російській, так і вітчизняній шляхетській, сформульованій Г.А.Полетикою.

Загалом кажучи, видання 1773 р., при всій своїй поверховості, фрагментарності, компілятивності дозволяло скласти загальне уявлення про народ і країну, відомі до того лише у відлунні західноєвропейської і, частково, загальноросійської науки та культури. Ця перша українознавча публікація, підготовлена в Україні, видана зусиллями українців, відповідала потребам і почуттям значної частини освіченого українського суспільства і до певної міри відображала його погляд на себе.

«Короткі відомості» змальовували колишню Гетьманщину в її суспільно-політичній, державній, історичній і, що мало особливе значення з точки зору подальшої перспективи, географічній та частково етнічній цілісності та окремішності.

Основні відомості про народ і країну, зібрані в творі, мають виразне емоційне, патріотичне забарвлення. Уже з передмови видавця перед читачем виникав привабливий образ України-писанки, перлини в короні Російської імперії. Ця тональність збережена і в основному тексті видання. Вона задовольняла обидві зацікавлені сторони — як українських патріотів, що могли відтепер похвалитися власною, добре оформленою візитною карткою, так і російських централістів, що лише починали культурне освоєння нещодавно приєднаної провінції.

Усе це значною мірою сприяло збереженню та подальшому розвитку так званої малоросійської ідентичності, що базувалася, головним чином, на історичних і соціально-політичних критеріях. Для перетворення на новітню національну їй не вистачало передусім сучасного етнокультурного підґрунтя, достатнього для сепарації від загальноросійського (православно-східнослов'янського) культурного масиву.

Звертаючись до історії української культури ХУІІІ ст., можна переконатися в тому, що чимало українських інтелектуалів переймалося думкою про відсутність відомостей про свою Вітчизну в науковій літературі,

нарікаючи на лінощі та недбалість своїх попередників і збираючи протягом свого життя різні матеріали до написання фундаментальних праць. Більшість із них, у свою чергу, відправлялися *ad patres*, так нічого й не написавши. Створені іншими історичні, художні, юридичні та публіцистичні твори, які дійшли до нас у рукописних копіях, залишалися «річчю в собі», невідомі широкій аудиторії. В.Г.Рубан перервав цю сумну традицію, нагадавши іноземцям про Україну, а своїм співвітчизникам – про наявність друкарського верстата. У цьому й полягає його головна заслуга перед Батьківщиною. Інша річ, що реалізувати подібний проект стало можливим лише в європеїзованому культурному просторі столиць Російської імперії, де з цього часу й почнуть видаватися практично всі основні публікації українського культурно-національного Відродження – від «Енеїди» І.Котляревського, збірника українських народних пісень М.О.Максимовича до «Історії Русів» і «Кобзаря» Т.Шевченка. Проте «Короткі відомості про Малу Росію» посідають перше місце в цьому списку.

«Короткі відомості» одразу ж здобули широку популярність як в Україні, так і за її межами. Уже через рік після свого виходу в світ вони були перекладені німецькою мовою і через деякий час надруковані в славновісному «Магазині нової історії та географії» відомого німецького вченого А.Бюшінга¹⁸. Щоправда, при цьому прізвище видавця – В.Г.Рубана – перетворилося до «Рубенова» і вже в такому вигляді, та ще й як автора, повернулося до російської та української історіографії.

Самий факт публікації книги став важливим кроком на шляху секуляризації української культури, її трансформації в дусі просвітницьких ідеалів, збагачення раціоналістичними знаннями та вченнями, яких постійно бракувало українському суспільству.

Видання 1773 року створювало основу для розвитку новітнього вітчизняного українознавства як комплексного земле- і народоописання, визначаючи собою характер подальшої роботи в зазначеному напрямку. Воно започаткувало собою серію українознавчих публікацій, що побачили світ у другій половині ХУІІІ – на початку ХІХ ст. Її продовжив сам В.Г.Рубан. У заснованому ним новому періодичному виданні під назвою «Любопытный месяцеслов» у 1775 – 1776 рр. було надруковано повідомлення про основні шляхи сполучення та відстань між різними містами України, список київських митрополитів і ректорів Київської духовної академії.

Наступного, 1777 р. видавець реалізував свій черговий, мабуть, найбільш вдалий українознавчий проект, опублікувавши розширений

варіант «Коротких відомостей» 1773 р. під загальною назвою «Краткая летопись Малой России». Він представляв собою вже відомий нам жанр комплексного історико-народо-землеописання України-Гетьманщини з урахуванням адміністративно-політичних змін, що відбулися в ній після ліквідації Запорозької Січі та губернської реформи 1775 р. Саме це видання набуло канонічних рис і лягло в основу відповідних розділів опублікованих історико-географічно-етнографічних праць, що належали Л. Максимовичу, М. Антоновському, М. Щекатову, Ж.-Б. Шереру.

У напрямку, вказаному В.Г. Рубаном, пішли інші українські автори, у тому числі О.А. Безбородько, Ф.Й. Туманський, О.Ф. Шафонський. Я. Маркович, деякі інші їхні сучасники. З них лише останній встиг оприлюднити незначну частину зібраних ним відомостей.

Дуже скоро після своєї появи «Короткі відомості» опинилися в тіні наступних видань і виявилися незаслужено забутими. Їхня лаконічність невдовзі перестала задовольняти читацькі потреби. Про це свідчать, зокрема, маргінальні записи, виявлені нами на сторінках видання, що зберігається в Російській державній бібліотеці в Москві під шифром ф. 1-65/14219. Студент ХІ курсу Московської духовної академії, прізвище якого не вдалося повністю розшифрувати, написав на полях на початку книги: «И я обращался к этой книжке в минуты тяжелого [...] малорусской истории, и почти никогда не [...] себе в ней ответа». Проте не варто забувати, що «Короткі відомості» відобразили реальний стан вітчизняного українознавства з його абсолютною перевагою «барзо шуплих і скудних реєстрів» над узагальнюючими науковими працями. Суспільству, заклопотаному важливішими проблемами, мабуть, ніколи було зайнятися як слід самим собою.

У кінці книги, на останньому чистому аркуші можна прочитати такі слова, написані рукою згаданого вище читача: «Только с благословения о. Рафаила изъяты эти [...] книжки из глубокого мрака нижнего этажа академической библиотеки». Тож маємо тепер можливість, слідом за світлої пам'яті о. Рафаїлом, видобути з забуття цю книгу і поставити її на належне місце в бібліотеці вітчизняної культури.

Публікація здійснюється на основі видання 1773 р. В ній збережено стилістичні та деякі мовні особливості, зокрема, написання слова «козак» і похідних від нього, оскільки це інколи має певне концептуальне навантаження. У цілому ж текст виправлено згідно з нормами сучасної російської літературної мови. Це торкнулося, зокрема, пунктуації, сучасних географічних назв, прізвищ відомих історичних діячів тощо.

Вважаю своїм обов'язком висловити щире вдячність усім, хто спри-

яв підготовці до друку цього видання, особливо О.А. Ручинській, Т.Г. Павловій, Л.А. Бортник, Л.А. Лубенській, І. Ю. Свиридовій, В.М. Шейку, О.М. Хорошеву.

ЛІТЕРАТУРА:

9. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. — К., 1996.

10. Там же.

11. Sounders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750-1850. Edm., 1986.

12. Русский биографический словарь. Т. 17. СПб., 1918. С.368-383.

13. Александровская О.А. Становление географической науки в России в XVIII веке. — М., 1989; Греков В.И. Очерки по истории русских географических исследований в 1725-1765 гг. — М., 1960; Греков Б.Д. Опыт обследования хозяйственных анкет XVIII в. // Избр. труды. Т.3. М., 1960. — С.225-280.

14. Перковский А.Л. Формирование демографической мысли на Украине в XVIII ст. // Проблемы исторической демографии в СССР. — К., 1988.

15. Там же.

16. Sounders D. Op.cit.

17. Перковский А.Л. Вказ. праця.

18. Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII — первой половины XIX ст. К., 1988. та ін.

19. Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI—XVIII ст. — К., 1998.

20. Штелин Я. Музыка и балет в России XVIII века. — Л., 1935. — С.71-73.

21. Наливайко Д. Вказ. праця.

22. Птуха В.М. Очерки по истории статистики в СССР. Т.1. М., 1955.

23. Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. — К., 1968.

24. Історія держави і права України: Навч. посібн. — К., 1996. С.112-113.

25. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — Х., 1996.

18. Белковец Л.П. Россия в немецкой исторической журналистике XVIII в. Г.Ф. Миллер и А.Ф. Бюшинг. — Томск, 1988.